

KONRAD SAWICKI

**MARTHA C. NUSSBAUM,
*CREATING CAPABILITIES: THE HUMAN
DEVELOPMENT APPROACH,*
THE BELKNAP PRESS OF HARVARD
UNIVERSITY PRESS, CAMBRIDGE,
MASS. – LONDON, ENGLAND 2011, SS. 237.**

Martha Craven Nussbaum jest profesorem prawa i etyki, pracującym obecnie na Wydziałach Filozofii i Teologii oraz w Szkole Prawa Uniwersytetu w Chicago. Uznawana jest za jednego z najbardziej cenionych współczesnych filozofów, o czym świadczy przyznanie jej przez tygodnik „Time” tytułu „kobiety czynu współczesnej filozofii” oraz umieszczenie jej nazwiska na liście dwunastu najbardziej wpływowych współczesnych myślicieli (magazyn „New Statesman”), a także wśród stu najbardziej uznanych intelektualistów świata (czasopismo „Foreign Policy”). O pozycji Nussbaum w świecie naukowym świadczą też przyznane jej doktoraty *honoris causa* (ok. 40). Jest ona ponadto członkiem wielu towarzystw naukowych i organizacji społecznych. Zainteresowania naukowe Nussbaum są bardzo rozległe. Przegląd publikacji jej autorstwa wskazuje, że w swoich badaniach zajmuje się ona zagadnieniami filozofii starożytnej (szczególnie myślą Arystotelesa), ale podejmuje także dyskusję nad istotnymi współcześnie problemami dyskryminacji, sprawiedliwości, równości, wielokulturowości czy globalizacji. Znaczna część poglądów Nussbaum związanych z wymienionymi obszarami poszukiwań naukowych zawarta jest w książce *Creating Capabilities: The Human Development Approach*.

Strukturę książki tworzą: wstęp, osiem rozdziałów, wnioski, postscriptum (posłowie), dwa aneksy, notatki (dodatki) do rozdziałów, bibliografia oraz indeks (nazwisk i pojęć).

Wstęp stanowi ogólne wprowadzenie w tematykę książki. Autorka krytykuje w nim PKB *per capita* jako obiektywny wskaźnik jakości życia ludzi. Zauważa, że skupia się on jedynie na wzroście ekonomicznym i dąży do uzyskania uśrednionego obrazu społeczeństwa w tym zakresie. Nussbaum podkreśla, że w jego ramach nie zwraca się uwagi na poziom życia osób najbiedniejszych, ich zdrowie czy edukację. Z modelem PKB *per capita* Nussbaum zestawia perspektywę ludzkich zdolności (*capabilities approach*), która nie ujmuje ludzkiego życia jednoaspektowo, nie redukuje go jedynie do wymiaru ekonomicznego. To właśnie prezentacja perspektywy ludzkich zdolności jest głównym celem recenzowanej pozycji.

W pierwszym rozdziale autorka wskazuje, że perspektywa ludzkich zdolności to takie ujęcie teoretyczne zagadnień związanych z jakością życia, którego potrzebują zwykli ludzie. Podejście to umożliwia im uzasadnienie wysiłków podejmowanych w celu poprawienia warunków własnego życia. W rozdziale tym, poprzez odwołania do przykładów z życia kobiet w Indiach, ukazano trafność omawianej perspektywy. Odwołując się do rzeczywistości indyjskiej i do funkcjonowania tamtejszych kobiet, Nussbaum wskazuje na szczególne znaczenie dla rozwoju ludzkich zdolności takich obszarów jak edukacja, dostęp do służby zdrowia, zwyczaje panujące w rodzinie, specyfika życia politycznego czy możliwość podjęcia pracy zarobkowej.

Drugi rozdział to szczegółowy opis koncepcji zdolności ludzkich. Autorka w pierwszej części tego rozdziału zaprezentowała kontrowersje wokół nazwy dyskutowanej koncepcji, omówiła sposoby praktycznego jej zastosowania oraz podstawowe jej założenia. W dalszej części rozpatrywała koncepcję zdolności ludzkich w kontekście innych ujęć zagadnień związanych z dobrostanem, jakością życia i sprawiedliwością społeczną oraz umieściła ją na mapie perspektyw teoretycznych związanych z tymi obszarami problemowymi. Ustalenia te umożliwiły konstrukcję definicji pojęcia ludzkich zdolności, określenie ich rodzajów oraz wprowadzenie w ich ramach rozróżnienia pomiędzy ludzką zdolnością a jej realizowaniem (funkcjonowaniem). W ostatniej części rozdziału drugiego Nuss-

baum wyliczyła ludzkie zdolności, wskazała na relacje między nimi oraz, w odniesieniu do nich, określiła pojęcie godności.

W rozdziale trzecim autorka zaprezentowała perspektywy teoretyczne alternatywne dla jej koncepcji zdolności ludzkich, rozumianej jako fundament badań jakości życia ludzi. Analizy tego rozdziału rozpoczyna dyskusja nad przywołanym we wstępie podejściem PKB *per capita*, następnie ma miejsce prezentacja specyfiki podejścia utylitarystycznego, ujęć odwołujących się do zasobów ludzkich oraz koncepcji opierających się na idei praw człowieka. Charakteryzując każdą z tych perspektyw, Nussbaum w sposób syntetyczny opisała ich słabe i mocne strony i na tej podstawie wskazała możliwości ich praktycznego wykorzystania.

Rozdział czwarty recenzowanej publikacji poświęcono podstawowym prawom (uprawnieniom) człowieka. Autorka w jego ramach skoncentrowała uwagę głównie na ludzkiej wolności. Nussbaum dostrzega różnorodność sposobów definiowania pojęcia wolności oraz możliwych skutków przyjęcia poszczególnych definicji. W rozdziale tym zaprezentowała też rozumienie wolności, ku któremu się przychyliła, oraz omówiła kontrowersje wokół tego rozumienia i nieścisłości z niego wynikające. W tej części książki wprowadzono także pojęcie częściowego konsensusu (*overlapping consensus*) oraz zaprezentowano obszary, w których jego przyjęcie jest szczególnie istotne.

W rozdziale piątym Martha C. Nussbaum wskazała na istnienie różnic pomiędzy poszczególnymi kulturami oraz na wynikające z nich rozbieżności dotyczące sposobów urzeczywistniania ludzkich zdolności. Zaznaczyła, że wyróżniona przez nią lista ludzkich zdolności jest samodzielna, odrębna, ale i bardzo ogólna, w związku z czym jest też wrażliwa na zróżnicowanie kulturowe. Zmierając do potwierdzenia tej tezy, autorka wymieniła i omówiła cechy swego ujęcia świadczące o respektowaniu pluralizmu kulturowego: akcentowanie ludzkiej godności i otwartość na zmiany, ogólność, odejście od wszelkiej metafizyki oraz otwieranie ludziom możliwości działania i niezmuszanie ich do niczego.

W rozdziale szóstym skoncentrowano się na zagadnieniu krajowej i światowej sprawiedliwości. Nussbaum w tym miejscu podkreśla, że osoby rządzące danym krajem są zobowiązane do zapewnienia optymalnego poziomu sprawiedliwości społecznej, przez zagwarantowanie obywatelom możliwości realizacji poszczególnych zdolności, ale też przez

wspieranie krajów biedniejszych, o słabszej pozycji na arenie międzynarodowej. Nussbaum jest przekonana, że tylko odpowiednie wsparcie krajów słabiej rozwiniętych przez te rozwinięte może zapewnić wszystkim obywatelom świata realizację ich zdolności. W kontekście globalnej sprawiedliwości istotną rolę, zdaniem autorki, odgrywają również światowe korporacje.

W rozdziale siódmym Nussbaum ukazała inspiracje filozoficzne swej koncepcji ludzkich zdolności. Autorka zaznaczyła, że jej projekt z jednej strony jest współczesny, z drugiej zaś silnie zakorzeniony w myśli starożytnej. W tej części książki wymieniła myślicieli znaczących w opisywanej koncepcji (Arystoteles, Sokrates, A. Smith, I. Kant, J.S. Mill, J. Rawls, K. Marks) oraz omówiła proponowane przez nich rozwiązania teoretyczne, które okazały się szczególnie istotne dla ostatecznego jej kształtu.

W rozdziale ósmym Martha C. Nussbaum wysuwa argumenty za tezą, że przedstawiona przez nią koncepcja daje odpowiedzi na wiele istotnych współcześnie problemów i w pewnym sensie te odpowiedzi unifikuje. Autorka podaje listę zagadnień, na które w ramach jej projektu można znaleźć odpowiedź, oraz szczegółowo je omawia. Są to: nierówność, płeć, niepełnosprawność ze starzeniem się i opieką, edukacja, prawa zwierząt, jakość środowiska naturalnego, prawo konstytucyjne i struktura polityczna, zdolności ludzkie i psychologia człowieka.

Ostatnią część książki, będącą uzupełnieniem części głównej, stanowią wnioski, postscriptum, aneksy, notatki do rozdziałów, bibliografia oraz indeks. We wnioskach Nussbaum wyróżnia zalety proponowanego przez siebie podejścia, w ramach postscriptum wskazuje na genezę książki, w aneksach A i B omawia krótko poglądy J.J. Heckmana i A. Sena związane z koncepcją ludzkich zdolności, a w notatkach do rozdziałów prezentuje uzupełnienia. Część tę dopełnia zbiór literatury związanej z opracowanym tematem oraz nazwiska i pojęcia znajdujące się w książce, zebrane w jednym indeksie.

Zastrzeżenia budzi strona formalna recenzowanej książki. Wbrew kanonom pisarstwa naukowego, jest ona całkowicie pozbawiona przypisów. W związku z tym trudno określić, kiedy autorka referuje własne poglądy i przedstawia własne przemyślenia, a kiedy odwołuje się do myśli innych autorów i je prezentuje. Przypisami nie opatrzone również dosłownych cytatów poszczególnych autorów (s. 127). Brak przypisów

powoduje, że nie wiadomo, czy i w jakim zakresie faktycznie korzystano z załączonej bibliografii, a co za tym idzie, w jakim stopniu podany spis bibliograficzny jest adekwatny do tematów podejmowanych w książce. W pewnym zakresie przypisy zastąpiono spisem notatek do rozdziałów (s. 203-209), ale nie uzupełniają one luk powstałych z powodu braku regularnych przypisów. Notatki te wskazują tylko na dodatkowe, luźno związane z tematem, przemyślenia autorki.

Podaną na końcu książki bibliografię podzielono na następujące kategorie: prace Marthy C. Nussbaum (oddzielono książki od artykułów), prace A. Sena (podzielono je na książki samodzielnie przygotowane, napisane we współpracy z innymi autorami i artykuły), inne prace związane z tematyką ludzkich zdolności oraz inne prace cytowane. O ile wyodrębnienie pism Nussbaum może znajdować uzasadnienie w tym, że autorka chce zaznaczyć własny dorobek, o tyle osobne wyliczenie pism A. Sena wydaje się nie do końca słuszne. W swojej pracy Nussbaum nie koncentruje się na referowaniu poglądów tego autora, lecz kilkakrotnie odwołując się do jego myśli, czyni ją tłem dla własnych badań. Co więcej, wyróżniając kategorię „inne prace związane z tematyką ludzkich zdolności”, sugeruje, że teksty wyliczone w ostatniej kategorii nie są z tą tematyką związane, a co za tym idzie, nie nawiązują do tematu podejmowanego w recenzowanej pozycji. Wydaje się, że lepszym rozwiązaniem byłoby zebranie wszystkich pozycji bibliograficznych w jednym, niepodzielonym na dodatkowe kategorie, spisie alfabetycznym lub wyodrębnienie z tego spisu dwóch kategorii: pisma Nussbaum oraz pozostałych.

W kontekście formalnej strony książki wątpliwości budzi objętość poszczególnych rozdziałów. Szósty rozdział liczy 10 stron (s. 113-122), a rozdział ósmy 42 strony (s. 143-184). W przypadku pozostałych rozdziałów takich dysproporcji nie ma, ale ich zaistnienie w kontekście rozdziałów szóstego i ósmego może negatywnie wpłynąć na końcową ocenę formalnej strony pracy.

Zastrzeżenia można mieć również do zawartości treściowej książki. Otóż poszukując odpowiedzi na pytania dotyczące człowieka w ogóle, Nussbaum odwołuje się tylko i wyłącznie do pozycji kobiet (s. 35, 36). W całej pracy nie ma ani jednego opisu, w którym autorka prezentowałaby trudną sytuację mężczyźni. Jeśli w tych opisach mężczyźni się pojawiają, to tylko jako ci, którzy ograniczają lub utrudniają realizację

zdolności kobiet. Ponadto w bezosobowych opisach autorka zawsze używa żeńskich zaimków osobowych i dzierżawczych (s. 22, 90), co dodatkowo naraża ją na zarzut koncentracji tylko i wyłącznie na kobietach. Negatywnie ocenić należy też traktowanie przez Nussbaum wielkich religii – chrześcijaństwa, buddyzmu i islamu – jako ruchów społecznych i stawianie ich na równi z marksizmem, a także programowe odrywanie osoby ludzkiej od wszelkiej metafizyki (s. 102).

Pomimo wyliczonych powyżej zastrzeżeń, recenzowana pozycja zasługuje w wielu aspektach na pozytywną ocenę. Książka ta powstała z zamiarem zaprezentowania całości poglądów Marthy C. Nussbaum związanych z zagadnieniem ludzkich zdolności. Prezentując własną koncepcję tych zdolności, autorka zamierzony cel zrealizowała. Na szczególną uwagę w powyższym kontekście zasługuje sposób prezentacji poglądów, który określić należy jako przejrzysty, zwięzły i logiczny. Podkreślić też trzeba, że wyodrębniona propozycja teoretyczna nie powstała w oderwaniu od rzeczywistości. Jest ona głęboko osadzona w losach zwykłych ludzi oraz poprzedzona ich skrupulatną analizą. Nussbaum w swoich badaniach nie ogranicza się jedynie do wysuwania propozycji teoretycznych, lecz poszukuje możliwości zastosowania ich w praktyce codzienności. Uwagę czytelnika zwraca także obecna w jej poglądach wrażliwość na krzywdę każdego człowieka oraz podkreślanie znaczenia godności ludzkiej. To właśnie godność, mimo że programowo separowana od wiary, świadczy – zdaniem autorki – o wyjątkowości każdego człowieka. Należy też podkreślić krytyczny stosunek Nussbaum do własnej koncepcji. Zaznacza ona wielokrotnie, że jej poglądy należy traktować jako propozycję daleką od wszelkich absolutyzmów i roszczeń do nieomyślności, wciąż wymagającą pogłębionej dyskusji i weryfikacji w praktyce.

W recenzowanej książce zaprezentowano również propozycje teoretyczne innych autorów związane z zagadnieniem zdolności ludzkich, co sprawia, że praca ta to swoisty przegląd orientacji w przedmiotowym zakresie. Będąc podsumowaniem dorobku naukowego Marthy C. Nussbaum związanego z nadmienionym obszarem problemowym, książka ta zawiera opis nowatorskiej, a zarazem wartościowej perspektywy teoretycznej związanej z problemami rozwoju, kształcenia i wychowania człowieka.